

ПОЛІТИЧНЕ ВІДЧУЖЕННЯ: АНТИПОД ЧИ СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ?

Проаналізовані сутність і місце феномену політичного відчуження в житті суспільства. Охарактеризовані чинники і ознаки політичного відчуження, за якими цей феномен може виступати показником, формою чи антиподом політичної комунікації.

Ключові слова: відчуження, політичне відчуження, політична комунікація, абсентеїзм, політична поведінка, символізм.

Денисюк С.Г. Политическое отчуждение: антипод или составляющая политической коммуникации?

Проанализированы сущность и место феномена политического отчуждения в жизни общества. Дана характеристика факторам и признакам политического отчуждения, по которым этот феномен может выступать показателем, формой или антиподом политической коммуникации.

Ключевые слова: отчуждение, политическое отчуждение, политическая коммуникация, абсентеизм, политическое поведение, символизм.

Denisyuk S. Political alienation: Antipode or a component of political communication?

The nature and a place of political alienation phenomenon in the society life are analyzed. The author characterizes factors and features of political alienation, in which this phenomenon may be an index, a form or an antipode of political communication.

Keywords: alienation, political alienation, political communication, absenteeism, political behavior, symbolism.

Феномен відчуження у різних його проявах і формах завжди супроводжував розвиток суспільства. Почуття неприйняття чогось, незадоволеності, безсилля, безнадійності – це ті ознаки, які стосуються цього феномену. Так, зовнішній спокій і благополуччя можуть приховувати проблеми, які в певний час стають каталізатором руйнівних процесів, як на рівні суспільства, так і у внутрішньому світі окремої особистості.

Хоча проблема ролі і місця відчуження не є новою, проте постійні зміни в суспільстві, наявність в ньому перманентних криз зумовлюють появу різних видів відчуження, одним з яких є політичне. Так, перші згадки про політичне відчуження ми зустрічаємо в працях Т. Гоббса і Ж.-Ж. Руссо [1; 2], в яких мова йде про різні погляди людини на відчуження від прав та інтересів на користь держави. Також відомими в цьому відношенні є праці Г. Гегеля та Л. Фейєрбаха.

Вивчення відчуження К. Марксом є одним із важливих етапів розвитку цього поняття: він сформулював ознаки відчуження, виокремив основні стадії його розвитку [3, с. 229-350]. К. Маркс наголошував, що відчуження — це продукт певного способу виробництва, а саме капіталістичного. Відчуження у нього виступає і причиною, і наслідком капіталізму. Шлях подолання відчуження, за Марксом, — скасування приватної власності.

Свій внесок в розробку цього поняття зробили й такі видатні мислителі, як М. Вебер, П. Сорокін, Е. Дюркгейм, Ж.П. Сартр, А. Турен, Ф. Фукуяма.

В психології поняття «відчуження» вперше було використано З. Фрейдом для пояснення патологічного розвитку особистості в чужому по відношенню до неї культурного середовища. Згідно із З. Фрейдом, відчуження виявляється у невротичній втраті суб'єктом почуття реальності, що відбувається у втраті своєї індивідуальності. Істотно розширив сферу застосування цього поняття Е. Фромм, який виокремив

п'ять форм відчуження індивіда: від ближнього, від праці, від потреб, від держави, від себе. Проте саме політичне відчуження в них досліджується недостатньо.

Однак сутність і місце політичного відчуження у взаємозв'язках між владою і суспільством недостатньо досліджені в сучасній політологічній літературі. В значній мірі дослідження цього питання відбувається в доволі вузькій площині: науковці пов'язують його в основному із характером політичної поведінки (а саме, з участю чи не участю у таких важливих соціальних процесах, як вибори, референдуми). В цьому контексті дослідження саме політичної поведінки громадян, їх участь у прийнятті важливих політичних рішень тощо продовжують бути об'єктами уваги політологів, соціологів, психологів. Варто відзначити праці таких науковців: В. Андрущенко, О. Бабкіної, В. Бебика, Д. Гончарова, В. Горбатенка, Е. Гугніна, О. Каневського, О. Левченко, В. Северинюка, О. Шевелевої, А. Чемшита, К. Черкашина та ін.

Однак, політичне відчуження як антипод, чи складова політичної комунікації — є сьогодні, як видається, предметом особливого політологічного аналізу, якому, на жаль, в сучасній науковій літературі не достатньо приділяється уваги. Тому метою цієї статті є виявлення ролі і місця політичного відчуження в структурі політичної комунікації між громадянами і політиками в сучасних умовах.

Почнемо з того, що відчуження в широкому соціальному сенсі – це втрата зв'язку між об'єктом і суб'єктом, явище, в результаті якого суб'єкт відчуває не контрольованість і незалежність з боку об'єкту і перестає ототожнювати своє ество з ним [4].

Політичне відчуження є процесом, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її [5]. Одразу зауважимо, що ця взаємодія має конкретних суб'єктів: владарюючих і громадян, відповідно,

відчуження може бути як з боку суспільства стосовно влади, так і з боку влади щодо суспільства.

Наприклад, сьогодні досить часто комунікація з боку влади має символічний характер, який є умисним породженням ілюзій, проведенням символічних акцій, впровадженням в життя утопічних ідей, обіцянок, які не можуть бути реалізовані. Так, відчуження між владою і народом примушує політичних лідерів йти на створення символічних політичних шоу з метою зближення. Проте, найчастіше, такі дії приводять до ще більшого розчарування і розриву у взаєминах.

Якщо аналізувати місце і роль політичного відчуження з психологічної точки зору, то почуття політичної незадоволеності виникає тоді, коли люди не можуть/не хочуть брати участь у політичних процесах суспільства. Згідно із цією точкою зору є дві основні причини політичного відчуження: дефіцит первинних взаємовідносин і неможливість включатися в добровільні об'єднання і брати участь у їхніх справах.

Згідно із теорією масового суспільства (Г. Тард, Г. Лебон) виходить, що сучасне суспільство є надто складним і незрозумілим, пропонує мало можливостей для задоволення особистих потреб, що і спричиняє політичне відчуження. Цікаво, що порівнюючи ці погляди із теорією несприятливих соціальних умов, то не фактичне соціальне становище породжує політичну незадоволеність людей, а незадоволеність є наслідком сприйняття людьми, що займають певні соціальні позиції, своїх взаємин з іншими особами. Ця теорія підтримується даними про існування зв'язку економічного статусу (рівня освіти, доходу та професії) з політичною незадоволеністю, причому такі почуття частіше зустрічаються у осіб з низьким рівнем освіти, невеликими доходами і у працівників фізичної праці.

Теорія соціальної ізоляції стверджує, що почуття політичної незадоволеності пов'язано з ізоляцією від даної політичної системи або з недостатнім злиттям з нею. Цей дефіцит асиміляції може бути вимушеним або добровільним, неусвідомленим або усвідомленим. У цьому випадку

незадоволеність можна було б передбачити, виходячи з відсутності інтересу до політики, політичної апатії, слабкої підтримки проведеної політики, провалу голосування.

Так, відчуття роздратування діями влади сприяє зародженню відчуття непотрібності. Людина помічає, що політики не турбуються про людей, немає зворотного зв'язку із правлячою елітою, яка не враховує думки і потреби громадян. Також громадянин втрачає мотивацію до активної участі і виникає ситуація, коли він сумнівається – навіщо голосував за певну політичну силу. Люди більше не проголосують і не виберуть тих, кому перестали довіряти.

Сьогодні в Україні, як і в багатьох інших (зокрема, пострадянських) державах, простежується тенденція, пов'язана зі зростанням політичної іммобільності, індиферентності громадян, із станом політичного відчуження, або аномії. Проявами відчуження є конформізм, соціальна апатія, абсентеїзм, відсутність інтересу до політичних знань, подій, відмова від виконання громадського обов'язку як форма протесту проти влади, політичних лідерів.

Так, наприклад, слушною є думка М. Макфола, що абсентеїзм або «голосування ногами», є однією з форм протесту в демократичних суспільствах. Ця проблема знайшла відображення в працях Г. Лассуелла, С. Верби, Н. Найя, П. Лазерфельда та ін. Абсентеїзм або неучасть громадян у виборах обумовлюється байдужим ставленням до політичних та ідеологічних проблем, або ж є виявом їхнього пасивного протесту та почуття безсилля, або постає наслідком такої принципової позиції [6, с. 37]. Абсентеїзм ще визначають як ухилення виборців від участі в голосуванні при виборах представників влади, глави держави та ін. [7]. Проте під цим поняттям слід розуміти не тільки ухилення від участі в голосуванні, але і відмову громадян від участі в інших формах політичного життя.

Однак тенденцією сьогодення є те, що люди у процедурі виборів не бачать механізму впливу на своє життя, не завжди здатні розібратись в політичних обіцянках кандидатів (особливо, коли їх дуже багато) та раціонально обумовити свій вибір, саме тому часто голосують за підказкою або ж ігнорують вибори. Переважна більшість виборців не здатна брати на себе відповідальність за результат свого вибору, що переважно залежить від рівня їх політичної культури і свідомості.

Звичайно, що політичне відчуження, має низку об'єктивних і суб'єктивних причин і виявляється в безсиллі індивіда впливати на перебіг політичних подій, його відчутті ізоляції у сприйнятті ним соціальних і політичних інститутів, встановлених ними норм, як ворожих інтересам людини. Політичне відчуження зумовлене й такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень політиків та відверто цинічної брехні.

На ще одну важливу причину існування політичного відчуження звертають увагу Є. Головаха, І. Бекешкіна і В. Небоженко – це менталітет байдужості виборців, характерний для народів колишнього СРСР, а також «психологія конформізму», панування якої в суспільстві вивело на політичну арену некомпетентних політичних діячів, що знизило авторитет влади взагалі.

Однак не тільки в пострадянських державах зустрічається явище політичного відчуження. Такі установки присутні в будь-яких суспільствах, в тому числі, і демократичних, але причини дещо інші. На виборчі дільниці, наприклад, у таких країнах, як США, Франція, Великобританія, у дні виборів рідко приходять більше 50-60 % виборців. В Швейцарії явка виборців складає, як правило, 45-50 %. Причина такого низького показника полягає в розвитку інститутів прямої демократії, які практикуються в Швейцарії на різних рівнях. Таким чином, часті

референдуми в країні сприяли зниженню рівня явки виборців, а мотивом є ставлення з довірою до того процесу, як формується влада [8].

Поряд із певною байдужістю до формування верхніх ешелонів влади, громадяни західних країн виявляють достатню активність на муніципальному рівні і у виробничій сфері діяльності. Вони приймають участь в місцевому самоуправлінні, є його активними суб'єктами, тобто мають реальну можливість захищати свої інтереси на рівні громадянського суспільства.

У багатьох постсоціалістичних країнах, а також колишніх радянських республіках, ситуація суттєво відрізняється: через низьку активність громадян у багатьох виборчих округах вибори часто не відбуваються, переносяться, проводяться повторно. Однак, якщо в країнах з розвиненою демократією байдужість громадян до політики пов'язана з високим ступенем незалежності від неї їхнього особистого життя, стабільністю політичної системи, розвитком громадянського суспільства, наявністю розвинутої політичної культури як громадян, так і політичних еліт, то в постсоціалістичних країнах ухилення від виборів є, насамперед, результатом розчарування людей у політичних лідерах і тих соціально-економічних перетвореннях, які здійснюються під їхнім керівництвом.

Так, за даними соціологічного опитування 2011 р. в Україні, якби вибори до Верховної Ради відбувалися найближчим часом, то в них імовірно взяли б участь 65,4 % респондентів (36,2 % упевнені, що взяли б участь, а 29,2 % — скоріше за все взяли б участь). Кожен десятий (10,3 %) висловив упевненість, що не візьме участі у виборах, а 8,9 % скоріше за все не взяли б у них участі. 15,4 % респондентів не змогли визначитися [9].

Також в травні 2011 р. фонд «Демократичні ініціативи» оприлюднив результати свого дослідження електоральних симпатій українців. Згідно із цими даними, тільки 53 % українців готові брати участь у виборах. При тому, що тоді протестні настрої в суспільстві не були такі сильно виражені,

як сьогодні. При цьому, за словами директора фонду, І. Бекешкіної, «кількість не бажаючих голосувати може бути більше, ніж 47 %. Ми отримали рекордно низьку кількість бажаючих йти на вибори — 53 %. І ми знаємо, що ця цифра в дійсності ще нижча тому, що політично апатичні люди досить часто відмовляються спілкуватись із соціологом» [10].

Але поставимо запитання більш конкретно: чи є політичне відчуження складовою політичної комунікації? В якому випадку політичне відчуження є антиподом політичної комунікації? Чи є байдужість громадян показником їх незадоволеності щодо існуючих взаємин, пасивним протестом проти влади і, відповідно, елементом політичної комунікації?

Ці й інші питання потребують, насамперед не лише соціологічного аналізу, а й психолого-політологічного осмислення. В даному випадку слід наголосити на тому, що й сам феномен політичної комунікації ми повинні розуміти не лише як передавання інформації між учасниками політичної взаємодії, а ширше й глибше, а саме, політичну комунікацію як своєрідне невербальне спілкування між цими учасниками, коли прийняття рішень відбувається через деяку знакову форму. Такою формою, як видається, може бути й політичне відчуження.

На нашу ж думку, збільшення кількості носіїв установок політичного відчуження може свідчити і про кризу існуючої політичної комунікації з її нормами і цінностями. Тобто є сенс проаналізувати природу політичного відчуження: якщо особа байдуже ставиться до політичних процесів, не має певних знань і мотивації щодо участі, не усвідомлює важливості політичної інформації, то мова йде про виокремлення громадянина від політичної комунікації. У разі протесту громадянина проти діяльності політиків через відмову брати участь у виборах, то мова йде про його раціональні дії, тоді таке політичне відчуження можна розглядати як складову політичної комунікації.

Якщо проаналізувати політичне відчуження як раціональний акт, то слушною є думка Е. Даунса, що в електоральних процесах участь громадян

реалізується тоді, коли прибутки від неї будуть перевищувати витрати (максимізація вигоди) [11]. Іншими словами, політичне відчуження є наслідком відсутності вигоди для громадянина від його участі в голосуванні.

Цікавими для нашого дослідження є праці К. Кона і Р. Мертона (виокремлюють два типи політичної поведінки: нонконформне і аберрантне) [12]. Нонконформне (принципове) відчуження характерне для тих виборців, які усвідомлено бойкотують вибори. До другого типу (доцільне) відносять виборців, які не бажають конфліктувати з існуючою системою і, одночасно, не хочуть бути належними до того, що відбувається. Однак, нагадаємо, що політичне відчуження може бути і нормою політичного життя, оскільки не всі виборці є компетентними для прийняття рішень. Тому політичне відчуження не може бути єдиним критерієм падіння довіри до політичних діячів і виключно протилежним щодо політичної комунікації процесом.

Однак, наприклад, в українському суспільстві для підтримки політичного відчуження відіграє суттєву роль відсутність сформованої системи громадянського суспільства та недостатня здатність наших громадян до самоорганізації, яка, своєю чергою, породжує потребу в такому лідері, який здатний об'єднати суспільство і вивести країну із кризи (очікування царя-батюшки).

Крім цього, різні політичні режими породжують і різні форми політичного відчуження. Так, коли громадяни на основі тієї інформації, якою вони володіють, добровільно відмовляються від участі у виборах, то відчуження є добровільним. У разі, коли громадян за допомогою легальних чи нелегальних методів не допускають до участі у виборах, то політичне відчуження є недобровільним.

На наш погляд, обидві ці форми політичного відчуження є надзвичайно небезпечними для формування та розвитку демократичних основ функціонування політичної системи. Наявність добровільного

відчуження свідчить про критичне ставлення громадян до політичної системи, що проявляється у політичній апатії та відчутті недоцільності участі у виборах, які сприймаються не як форма політичної комунікації громадян, а як засіб боротьби за владні посади між політичними елітами.

Недобровільне відчуження громадян є свідченням свідомого обмеження правлячою елітою прав і свобод людини та громадянина, що так чи інакше веде до формування в державі недемократичної політичної комунікації. Ситуація в Україні останніх років свідчить про поєднання цих двох форм політичного відчуження. Досить довго виборці були переконані, що, незалежно від того, як голосуватиме переважна більшість громадян, результати виборів будуть узгоджені з інтересами можновладців.

Звичайно, для демократизації суспільства важлива активність громадян, але чи можна штучно примусити людей йти на вибори, чи зробить такий крок їх раціональними виборцями? В багатьох державах застосовується накладення штрафу за неявку через суд відповідно до розмірів, установлених у законі. В Туреччині в перерахунку на долари США це приблизно 14 дол., в Єгипті – менше 1 дол., але й такі суми значні для бідних. У Великому герцогстві Люксембург, де рівень життя досить високий, штраф складає приблизно 80 дол. США за неявку в перший раз і 240 дол. – у другій. У Греції участь у виборах – обов'язок кожного громадянина, крім того у кожного повнолітнього є книжка для голосування, де проставляються печатки про участь у виборах. В деяких державах за неявку громадянам загрожує не тільки штраф, але і громадський остракізм: відмова в прийомі на державну службу. Але такий крок спрямований на подолання наслідків, а глибинної проблеми він, зрозуміло, не вирішує.

Сьогодні й в Україні політичне відчуження штучно маскується істеблішментом вилученням такої графи, як «проти всіх», в бюлетені для голосування (згідно із Законом про вибори [13]), чим можливо частково

складеться враження про відсутність політичного відчуження в суспільстві. Хоча за даними соціології відсоток тих громадян, які голосували про всіх, як правило, займав другу позицію. А в сьогоденному випадку ця позиція буде штучно прихована.

Дійсно, прояви політичного відчуження в суспільстві доволі складно помітити до того, як воно перейде у відкриті форми протесту, спричинить активне народне обурення, демонстрації, протести і революції. Наприклад, ранні форми політичного відчуження складно помітити ще і тому, що спочатку вони носять внутрішній характер, тобто передумови процесів відчуження ніби «виношуються» індивідом, і тільки потім починають проявлятися.

Так, підсумовуючи комплекс причин політичного відчуження, можна назвати такі його наслідки: відносна деривація, екстремістські рухи, політична маргіналізація, політичний абсентеїзм, символічність політики. Вказані наслідки не обов'язково повинні проявлятися в комплексі, проте одне логічно витікає з іншого. Наприклад, відносна деривація (відведення, відхилення) рано чи пізно спричинить рухи екстремістів, а політична маргіналізація і символічність політики – абсентеїзм.

Отже, можна зробити висновок, що, по-перше, політичне відчуження може бути антиподом політичної комунікації, коли громадяни не обізнані в політичних питаннях, відсутні знання про політичну систему і мотивація щодо участі в політичних процесах.

По-друге, політичне відчуження є певною формою політичної комунікації, коли громадяни свідомо ігнорують вибори через неприйняття політичних лідерів, недовіру до них, демонструючи своєю поведінкою неповагу до існуючих «умов гри». Зростання кількості носіїв політичного відчуження в певних випадках є свідченням наростання кризових явищ в процесах політичної комунікації.

Предмет нашого дослідження вимагає подальших міждисциплінарних досліджень, особливої уваги потребує вивчення чинників політичного відчуження в країнах перехідної економіки, зокрема, в Україні.

Список використаних джерел

1. Гоббс Т. Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковного і цивільного / Т. Гоббс // Избранные произведения. В 2 т. – М. : Мысль, 1964. – Т. 2. – 731 с.

2. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты ; Пер. с фр./ Руссо Ж.Ж. – М.: КАНОН-пресс, 1998. – 416 с.

3. Маркс К. Экономико-философские рукописи 1944 года / Маркс К. // Социология. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 2000. – 380 с.

4. Гугнін Е. Феномен політичного відчуження в сучасному українському суспільстві / Е. Гугнін, О. Шевелева // Соціальна перспектива і регіональний розвиток. – 2010. – Вип. 4. – С. 48-49.

5. Політологія для вчителя: навч. посібник для студ. педагогічних ВНЗ / за заг. ред.: К.О. Ващенко, В.О. Корнієнка. – К.: Вид-во ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 406 с.

6. Васютинський В. Про особливості електорального самовизначення громадян України / В. Васютинський // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 37–41.

7. Каневский А.С. Причины политического абсентеизма / А.С. Каневский // Політологічний вісник. Зб-к наукових праць. – К.: Інтас, 2011. – Вип. 52. – С. 143.

8. Ермишин К. Референдум: вопрос, что дышло? / Ермишин К. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.svoboda.org/programs/rt/2003/rt070103.asp>. – Название с экрана.

9. Динаміка виборчих орієнтацій громадян України. – 10.02.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=366. – Назва з екрану.

10. Рудь Б. Українцы не смогут высказать своё «фе» / Б. Рудь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ru/~2/0/all/2011/11/22/259812>. – 22.11.2011. – Название с экрана.

11. Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs. – New York : Harper and Row, 1957. – P. 28.

12. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Мертон Р. – М.: АСТ, 2006. – 873 с.

13. Закон України про вибори народних депутатів України від 17.11.2011 № 4061-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>. – Назва з екрану.